

УДК 355/48(430:47) «1941»

DOI <https://doi.org/10.32782/cusu-hist-2026-1-22>

Чорний Олександр,
кандидат історичних наук, доцент,
доцент кафедри історії та всесвітньої історії,
Центральноукраїнський державний університет
імені Володимира Винниченка,
komandarmus12@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-5169-3554

ДНІПРО ЯК СТРАТЕГІЧНИЙ РУБІЖ У ПРОТИСТОЯННІ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ І ВЕРМАХТУ НА СХІДНОМУ ФРОНТІ ВЛІТКУ – ВОСЕНИ 1941 РОКУ

Україна в роки Другої світової війни стала ареною запеклих боїв між Червоною армією і Вермахтом. Німецько-радянський фронт прокотився українськими просторами із заходу на схід у 1941–1942 роках, а потім у зворотному напрямку у 1943–1944 роках. В обох кампаніях стратегічним рубежем для супротивників був Дніпро. Автор акцентував увагу на тому, що дніпровських вододіл у німецько-радянському протистоянні в 1941 році не був ефективно використаний радянським командуванням, що обернулося рядом масштабних трагедій для Червоної армії, котрі засвідчили триумф Вермахту в перші місяці війни проти СРСР.

Опираючись на історіографічний огляд воєнно-історичних подій літа – осені 1941 року на території України, дослідник дійшов висновків, що опір Червоної армії просуванню німецьких з'єднань на Схід не виглядає як чітко вибудована стратегія, що опиралася на дані розвідки та засади сучасної воєнної науки, що радянським командуванням не були використані можливості дніпровського вододілу як природної перешкоди, що відомі в історичній науці оборонні операції армії Південно-Західного напрямку, нібито реалізовані у липні – жовтні 1941 року, були пізніше припасовані радянськими воєнними істориками під хід подій на фронті в окреслений час. Наголошуючи на втратах Червоної армії та здобутках Вермахту, а також враховуючи стратегічне значення для супротивників Дніпра та родовищ корисних копалин Нікопольсько-Криворізького та Донецького басейнів для розгортання подальших бойових дій і ведення війни, дослідник запропонував літньо-осінню кампанію на Східному фронті називати битвою за Дніпро 1941 року, яка мала для Червоної армії виключно оборонний характер та суціль негативні наслідки.

Ключові слова: Друга світова війна, Східний фронт, Червона армія, Вермахт, Дніпро, стратегічний рубіж, битва за Дніпро, радянські військовополонені.

Дніпро – одна з найбільших річок у Східній Європі. На початковому етапі німецько-радянського протистояння на Східному фронті Другої світової війни великі міста на Дніпрі – Київ, Черкаси, Кременчук, Дніпродзержинськ¹, Дніпропетровськ², Запоріжжя, Нікополь, Херсон були важливими адміністративними, промисловими та інфраструктурними центрами. Вони були вузлами автомобільних та залізничних шляхів сполучення республіканського та союзного значення, а експлуатація ДніпроГЕСу була основою для стабільної роботи заводів-гігантів на півдні УРСР та живила електроенергією Нікопольсько-Криворізький та Донецький промислові басейни.

У воєнно-стратегічному плані Дніпро з його крутими берегами, розгалуженими рукавами, широкими заплавами, островами і острівцями, з широким водяним плесом, швидкоплинною течією та численними річками-притоками, за умови грамотної організації прикриття мостів, або їхнього руйнування, блокування переправ і бродів міг бути природною перешкодою та важливим рубежем у протистоянні воюючих сторін.

¹ Нині м. Кам'янське.

² Нині м. Дніпро.

Встановлення контролю над Дніпром було стратегічним завданням для Німеччини. Ще на етапі підготовки плану війни проти СРСР Генеральний штаб Вермахту для командування групи армій «Південь» визначив завдання стрімким ударом танкових з'єднань із району Любліна відрізати радянське угруповання в Галичині й Західній Україні від комунікацій на Дніпрі, захопити переправи в районі Києва і на південь від нього, забезпечити вихід передових військ на оперативний простір на східному березі ріки і далі розгорнути наступ на північ від Києва спільно з військами групи армій «Північ» або ж виконувати нові завдання ударом на український промисловий південь (Гуров А. А., с. 35–36). Отож, німецькі стратеги, готуючи завдання для ударних груп напередодні вторгнення в СРСР, серйозно враховували фактор Дніпра, вивчали його природу.

Як відомо, влітку 1941 року Червона армія, не витримавши тиску супротивника по всьому фронту, відходила на схід, здаючи міста і села, втрачаючи сотні тисяч червоноармійців та офіцерів убитими, пораненими, зниклими безвісти, захопленими в полон. Чого лише варті котли під Уманню, Смоленськом, Києвом та у Приазов'ї – в районі міст Великий Токмак – Маріуполь – Осипенко³. Як же ці події трактувалися в історіографії?

По закінченні війни трагічні для Червоної армії події літа – осені 1941 року на десятиліття стали табуваною тематикою в радянській воєнно-історичній науці. У перші повоєнні роки радянська партійна ідеологічна машина засобами цензури взяла під контроль провадження досліджень історії т. зв. Великої Вітчизняної війни, доручивши Інституту марксизму-ленінізму при ЦК ВКП(б) / ЦК КПРС розробку та підготовку відповідних досліджень з «правильно розставленими ідеологічними акцентами», орієнтованими на укорінення з-поміж громадян «найбільш читаючої країни світу» виключно радянської версії війни, яка не передбачала оприлюднення незручних фактів, подій та імен, пов'язаних з розв'язанням німецько-радянського протистояння та невдачами Червоної армії.

Аби контролювати процес формування вигідної для партійно-державного апарату історії війни, в СРСР 1949 року було ухвалено перелік цензурних обмежень, положеннями якого заборонялося різностороннє представлення в дослідницькій літературі трагічних подій літа 1941 року⁴, що відбулися на Смоленщині, на просторах радянських Білорусії та України. З огляду на це в радянській історіографії початкового етапу німецько-радянського протистояння на Східному фронті Другої світової війни сформувалася концепція «тимчасових труднощів Червоної армії у перші місяці війни», причинами яких були визначені «неоголошена війна Німеччина проти СРСР», «віроломний напад противника», «знищення у перші години війни 1200 радянських літаків, що мирно «спали» на прикордонних аеродромах». Такими тезами була приправлена більшість радянських досліджень, починаючи з тих, що з'явилися у перші повоєнні роки й закінчуючи науковими та науково-популярними розвідками, що були підготовлені в роки «перебудови» з її гласністю та принципами «заповнення білих плям».

У першій половині 1960-х років у СРСР була підготовлена фундаментальна для того часу багатотомна праця «Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945», у межах якої була дещо розширена концепція «тимчасових труднощів» шляхом її наповнення ура-героїчним вмістом про довготривалу оборону Києва й Одеси, наслідком чого став зрив плану блискавичної війни Німеччини проти СРСР, що жертви (кількісний вимір яких не оприлюднювався) були недаремними, оскільки було зірвано наступ на Москву, що більшість оточенців у Київському котлі вирвалися з кільця й т. ін. Про катастрофічні поразки Червоної армії під Уманню в липні – серпні та у Приазов'ї у жовтні 1941 року інформація подавалася дозвано, без конкретики і подробиць, з використанням розмитих формулювань, що «у ході боїв частина військ вирвалася з оточення, але багатьом бійцям і командирам не вдалося уникнути фашистського полону» (Поспелов П. Н. (ред.). 1961, с. 102).

³ Осипенко – у 1939 – 1958 р. назва м. Бердянськ.

⁴ *Перечень сведений, запрещённых к опубликованию в открытой печати и по радио*. Москва: Госполитиздат, 1949. С. 20–22.

У 1970-х – на початку 1980-х років події літа – осені 1941 року в радянській мілітаристиці подавалися через дії з'єднань Південно-Західного напрямку в Київській оборонній операції (11. 07 – 20. 09. 1941) (Ракицкий А., 1976), під час оборони Одеси (05. 08 – 16. 10. 1941) та в ході Донбаської оборонної операції (29. 09 – 04. 11. 1941), що було зафіксовано в тому числі і в енциклопедичній літературі (Бажан М. П. (а) (ред.), 1971, с. 62; Бажан М. П. (b) (ред.), 1971, с. 353; Бажан М. П. (с) (ред.), 1971, с. 271–272). Тоді ж було зроблено спробу представити протистояння Червоної армії і Вермахту на півдні України в рамках Одесько-Мелітопольської оборонної операції (10. 08. – 29. 09. 1941) військ Південного фронту (Гуркин В. В., 1985, с. 14).

У середині – другій половині 1980-х років у середовищі радянських істориків-мілітаристів відбулася велика дискусія стосовно «стратегічних операцій, проведених Червоною армією в роки Великої Вітчизняної війни», наслідком якої в радянській воєнно-історичній науці стала уніфікація назв та хронологічних меж стратегічних операцій, реалізованих Червоною армією в 1941–1945 роках. Тоді події літа – осені 1941 року на території України були окреслені дослідниками в межах оборонної операції в Західній Україні (22. 06 – 06. 07. 1941), Київської (07. 07 – 26. 09. 1941) та Донбасько-Ростовської оборонних операцій (29. 09 – 16. 11. 1941). Тоді ж фахівцями за ними була закріплена дефініція «стратегічні» (Б. а., 1987, с. 14–15). Бої, які не увійшли до сформованого переліку операцій, дослідниками визначалися як оборонні фронтового рівня. Примітно, що оборона Одеси, яка деякими істориками у 1970-х роках була визначена як стратегічна оборонна операція (Банников Б., 1976, с. 29), такого статусу воєнними істориками у ході дискусії наділена не була.

Отож, реконструкції німецько-радянського протистояння влітку – восени 1941 року на території України дещо різняться у дослідницьких інтерпретаціях 1950-х – 1970-х років з воєнно-історичними дослідженнями другої половини 1980-х – початку 1990-х років, що свідчить про підтасовку і припасовування воєнно-історичних подій під вигідні для радянської історичної науки пояснення історії війни та формування іміджу непереможної Червоної армії. Основними причинами розбіжностей можна виокремити наступні: по-перше, в СРСР питання про об'єктивне та різностороннє вивчення війни не стояло; по-друге, закритість (секретність) первинних документів сприяла продукуванню розвідок, у яких увага загострювалася на тих подіях, у контексті яких можна було згадати, скажімо, героїство діючого міністра оборони, начальника Головного політуправління Радянської армії і військово-морського флоту чи й самого Генерального секретаря, або ж промовчати за умови незручності фактажу стосовно таких чи подібного їхнього рангу персон; по-третє, в умовах холодної війни приватизація Радянським Союзом перемоги над Німеччиною вимагала творення міфів про велич Червоної армії, яка, навіть, зазнаючи поразок, щоразу відроджувалася й чинила добре організований спротив у т. зв. стратегічних оборонних операціях; четверте, розпорошене уявлення про хід бойових дій в Україні влітку – восени 1941 року сприяло формуванню радянської історіографічної концепції стосовно битви за Москву як головної і такої, що стала «поворотним пунктом у війні».

Напрацьовані в радянській історіографії війни підходи щодо подій літа – осені 1941 року так чи інакше були успадковані вітчизняною історичною наукою після проголошення державної незалежності. Українські історики й надалі воліли писати і говорити про героїчні 72 дні оборони Києва та 73 дні не менш героїчної оборони Одеси, якими було зірвано план блискавичної війни Німеччини проти СРСР та затримано просування Вермахту до Москви (Вольский С. А. (и др.), 1974). У 1990-х – на початку 2000-х років дослідники й надалі продовжували вимірювати оборонні дії з'єднань Південно-Західного напрямку затвердженими 1987 року оборонними стратегічними операціями, про які ми згадували вище. При цьому ряд подій, пов'язаних з оборонними боями перших тижнів війни (доки армії Південно-Західного фронту не відійшли на т. зв. «старий кордон»), котел під Уманню, провал радянської оборони на Кіровоградщині, Миколаївщині й Херсонщині досить часто лишалися поза увагою служителів Клію. Це означає, що бої в Україні влітку – восени 1941 року не розглядалися цілісно, а з тим і не були об'єднані

в єдиний послідовно зв'язаний історичний матеріал, який би дозволяв розуміти логіку дій супротивників – і Вермахту, і Червоної армії. Причинами тому були все та ж закритість (секретність) профільних архівів та брак сучасних методологічних підходів до історіописання війни.

У 2010–2011 роках колективом провідних українських фахівців з історії війни була підготовлена академічна праця «Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси» в 2-х книгах. Узагальнення стосовно ходу бойових дій в Україні у 1941–1944 роках підготував В. М. Грицюк. Німецько-радянське протистояння на території України влітку – восени 1941 року дослідник представив цілісно у межах пунктів «Прикордонна битва (22. 06 – 06. 07. 1941)», «Оборонні операції (бойові дії) військ Південно-Західного напрямку на території Правобережної України (10. 07 – кінець серпня 1941)», «Оборона Києва, катастрофа Південно-Західного фронту та її наслідки», «Оборона Одеси (05. 08 – 16. 10. 1941) та Севастополя (30. 10. 1941 – 12. 07. 1942), «Боротьба за Кримський і Таманський півострови (середина вересня 1941 – 19. 05. 1942)» (Смолій В. А. (ред.), 2010, с. 222–241).

Блискуче реконструювавши загальну канву подій, дослідник показав протистояння Червоної армії і Вермахту цілісною кампанією в межах літа – пізньої осені 1941 року, але все ж виділив у її межах Київську оборонну операцію та оборону Одеси на материковій частині України як найбільш знакові події, від яких залежав увесь подальший хід бойових дій на південному крилі німецько-радянського фронту.

2019 року О. Є. Лисенко та Р. І. Пилявець представили у науковій періодиці статтю «Битва за Дніпро у Другій світовій війні: спроба нової концептуальної візії» (Лисенко О. Є., 2019), запропонувавши розуміти бої на території України влітку – восени 1941 року, навесні 1942 року, взимку 1943 – влітку 1944 року як масштабну і довготривалу битву між Червоною армією і Вермахтом, ключовим об'єктом якої був дніпровський вододіл – природний рубіж стратегічного значення, контроль над яким дозволяв сторонам реалізовувати стратегію війни на Східноєвропейському театрі бойових дій. Висуваючи пропозицію на противагу усталеним радянським стереотипам, автори обґрунтували погляд, за яким для Червоної армії битва за Дніпро мала оборонну (літо – осінь 1941 року) та наступальну (літо 1943 – літо 1944 року) фази, в межах яких об'єднали операції, що у відповідний час відбувалися по обидва береги ріки.

В цілому розділяючи ідею об'єднання бойових дій літа – осені 1941 року в єдину воєнну кампанію, О. В. Чорний запропонував відповідні дії в смузі оборони армій Південно-Західного напрямку розглядати як окрему битву за Дніпро 1941 року, яка мала для Червоної армії оборонний характер (Чорний О. В. (а), 2025 ; Чорний О. В. (б), 2025).

З огляду на вище викладене, актуальність запропонованого дослідження визначається необхідністю ревізії усталених в науковому світі тез стосовно німецько-радянського протистояння літа – осені 1941 року на території України та продиктовано пошуком найбільш оптимальної моделі для наукової реконструкції цих подій.

Отож, армії прикордонних округів (фронтів), зустрівши широкомасштабний удар німецьких груп армій, впродовж 22 червня – 6 липня 1941 року відчайдушно намагалися зупинити й контратакувати противника. Фронтове та армійське командування у цей час виконувало спільну і головну вимогу Ставки ВГК й Генерального штабу – ефективними контрходами змусити противника зупинитися, а потім перейти в контрнаступ і переломити хід подій на користь Червоної армії. Коли в перший тиждень липня 1941 року радянському командуванню стало зрозуміло, що переламати хід подій не вдається, Ставка ВГК й Генеральний штаб ухвалили рішення перейти до оборони, опираючись на т. зв. «лінію Сталіна» – укріпрайони вздовж «старого радянського кордону», що був діючим у міжвоєнний період, до того як Німеччина й СРСР розділили Польщу. В історії німецько-радянського протистояння на Східному фронті події 22 червня – 6 липня 1941 року у сучасній українській історіографії Другої світової війни розглядаються як бої на кордонні або прикордонна битва (Смолій В. А. (ред.), 2010, с. 222–225). Дійсно, це було запекле протистояння РСЧА і Вермахту, від результатів якого залежало подальше розгортання

війни та її масштабування. З огляду на це, дефініція «прикордонна битва» виглядає вдало та науково виважено.

Як тільки Червона армія перейшла до оборони, на Правобережжі Дніпра розгорнулися запеклі бої, які для обох сторін носили стратегічний характер. Аналіз подій на фронті засвідчує, що війська групи армій «Південь», виконуючи план війни проти СРСР, намагалися якнайшвидше вийти до Дніпра – від Лосева до Херсона, та захопити плацдарми на східному березі. У той же час Ставка ВГК і Генеральний штаб, намагаючись затримати просування противника за будь-яку ціну, зосередилися на стримуванні німецьких з'єднань на київському напрямку. Для прикладу, наприкінці липня – на початку серпня 1941 року в його обороні були задіяні 40-а, 21-а, 5-а, 37-а, 26-а й 38-а армії Південно-Західного фронту, у той час як центр та південь України захищали 6-а, 12-а, 18-а, 9-а та Окрема Приморська армії, утримуючи широкий фронт. І це при тому, що 6-а й 12-а армії з 25 липня перебували в напівоточенні.

Кільце довкола цих з'єднань замкнулося 1 серпня, в котел потрапили досить вимотані попередніми боями 7 корпусів у складі 27 дивізій, що були зведені у т. зв. «групу Понеделіна». З 25 липня по 7 серпня 1941 року у районі Умань – Підвисоке – Новоархангельськ розгорнулися запеклі бої, які нині опосередковано розглядаються в контексті оборонних боїв на київському напрямку (Смолій В. А. (ред.), 2010, с. 225–228), а деякі дослідники схильні називати їх битвою під Уманню (Нуждин О. И., 2011). Наслідком протистояння стала ліквідація двох радянських армій, вихід 1-ї танкової групи Е. фон Клейста до Дніпра в районі Кременчука. З огляду на це, ми схильні вважати бої 6-ї і 12-ї армій в районі Умані, Підвисокого, Новоархангельська частиною німецько-радянського протистояння за вихід до Дніпра.

Фінал боїв для офіцерів і червоноармійців в уманському оточенні був різним – смерть, полон, рідше – вихід з оточення. У котлі загинули начальники артилерії 6-ї і 12-ї армій (генерал-майори Г. І. Федоров та В. В. Владіміров), 2 командирів корпусів (генерал-майор В. І. Чистяков та комбриг С. П. Зибін), 4 командири дивізії (генерал-майори С. В. Верзін і М. Н. Белов та полковники Б. О. Сорокін і С. Д. Губін). У полон потрапили 2 командувачі армій (генерал-майор П. Г. Понеделін та генерал-лейтенант І. М. Музиченко), 5 командирів корпусів (генерал-майори М. К. Кирилов, С. Я. Огурцов, М. Г. Снегов, І. О. Корнілов та комдив О. Д. Соколов), 12 командирів дивізій (генерал-майори С. Я. Ткаченко, М. Г. Прошкін, М. Б. Саліхов, В. І. Прохоров, Я. І. Тонконогов, П. І. Абрамідзе, полковники А. І. Ласкін, П. П. Опякін, М. Г. Логінов, Г. О. Зверев, В. М. Осьмінський, М. І. Миндро, В. П. Кримов, К. Ф. Швецов). З оточення вирвалися лише 1 командир корпусу (генерал-лейтенант Ю. В. Новосельський) та 6 командирів дивізій (комбриг М. Д. Солوماتін та полковники І. В. Горбенко, Г. І. Кузьмін, В. Ю. Полозков, М. В. Старков та І. С. Могилянцев). 1 командир дивізії зник безвісти (полковник П. С. Фотченков), 1 командир дивізії залишився на окупованій території (комбриг О. С. Чичканов).

Всього, за німецькими даними, в полон під Уманню було захоплено 103 тисячі офіцерів та червоноармійців. Радянською стороною ані кількість полонених, ані кількість загиблих в уманському котлі не підраховувалася. У серпні 1941 р. командування Південного фронту лише заявило, що з оточення вирвалося понад 10 тисяч бійців і командирів. Реакцією Й. В. Сталіна на розгром стало розформування обох армій, семи корпусів та 24 із 27 дивізій [Чорний О. В., 2019, с. 189–192].

Тоді як розгорталася вище описана трагедія, Ставка ВГК і Генеральний штаб РСЧА вимагали ефективно обороняти (утримувати) Київ, фактично програмуючи наступну і ще більш масштабну поразку. Це дозволяє зробити висновок, що для Й. В. Сталіна політична складова в обороні була більш важливою за добре зважені стратегічні міркування. Інакше як пояснити фактично поставлений під удар на початку серпня 1941 року промисловий південь України – родовища корисних копалин Нікопольсько-Криворізького й Донецького басейнів?

7–8 серпня 1941 року (через місяць після рішення відійти на «старий кордон») передові частини 1-ї танкової групи генерал-полковника Е. фон Клейста вийшли до Дніпра на ділянці на схід

від Чигирини, у районі Новогеорґіївськ – Крюків, та почали готуватися до форсування ріки. До кінця серпня 1941 року німецькі з'єднання вийшли до Дніпра практично вздовж усього правого берега в межах УРСР, взяли під контроль Верхньодніпровськ (15. 08. 1941)⁵, Канів (16. 08. 1941), Нікополь (17. 08. 1941), Золотоношу та Херсон (19. 08. 1941), Ржищів (21. 08. 1941), Черкаси (22. 08. 1941), Дніпродзержинськ (24. 08. 1941), Дніпропетровськ (25. 08. 1941), Лоїв (26. 08. 1941), Берислав (29. 08. 1941), Каховку (30. 08. 1941) та розпочали захоплення і розширення плацдармів на лівому березі ріки. Перший плацдарм стратегічного значення у смузі оборони армій Південно-Західного напрямку було захоплено противником у районі Кременчука, а саме місто перейшло під контроль Вермахту 8 вересня 1941 року. Це стало можливим через прорахунки радянської розвідки, яка прогавила будівництво противником переправи у районі міста.

Ефективної оборони Дніпра організувати не вдалося через брак фортифікацій. Аби затримати противника, 18 серпня 1941 року співробітниками НКВС було підірвано ДніпроГЕС. Через кілька днів, коли стало зрозуміло, що цей крок бажаного результату не приніс, командував Південного фронту генерал армії І. В. Тюленєв підписав директиву з вимогою розпочати облаштування протитанкових і протипіхотних перешкод, мінних полів та загороджень з колючого дроту (Турченко Ф. Г. (ред.), 2013, с. 107). У тій ситуації, що склалася у смузі оборони фронту, вимога лишилася на папері.

У вересні запекла боротьба продовжувалася в районі Києва – Переяслава, Запоріжжя та Цюрупинська⁶. Після здачі Києва, 19–26 вересня 1941 року були розгромлені армії Південно-Західного фронту, а з'єднаннями Вермахту були захоплені Переяслав (17. 09. 1941), Полтава (18. 09. 1941) і Чернігів (21. 09. 1941), а в першій декаді жовтня ще й Суми (10. 10. 1941).

Німецька пропаганда заявила, що в полон у Київському колі було взято 665 тисяч червоноармійців і офіцерів. Наведена цифра неодноразово була предметом наукових дискусій, але, не дивлячись на це, більшість істориків погоджуються з тим, що під Києвом восени 1941 року відбулася одна з найбільших воєнних катастроф у світовій історії (Смолій В. А. (ред), 2010, с. 231–232).

Київська поразка Червоної армії кардинально погіршила ситуацію у смузі оборони Південного фронту та змусила Ставку ВГК, Генеральний штаб РСЧА ухвалити рішення про перехід до оборони на всьому Східному фронті, й особливо на його південному фланзі, де німецьке командування розпочало реалізацію плану захоплення Донецького басейну. Як і у випадках під Уманню і Києвом, перед правофланговими німецькими та румунськими арміями було поставлено завдання на оточення та знищення військ Південного фронту. 29 вересня – 4 листопада 1941 року на нижньому Дніпрі та в Приазов'ї розгорнувся завершальний етап літньо-осіннього німецько-радянського протистояння на материковій частині України.

У жовтні Вермахтом було зламано радянський опір на Запоріжжі й Донеччині, наслідком чого став швидкий вихід противника на рубіж Міуса й Сіверського Дінця. Упродовж місяця супротивником були взяті під контроль Запоріжжя (04. 10. 1941), Мелітополь (06. 10. 1941), Осипенко (07. 10. 1941), Маріуполь (08. 10. 1941), Таганрог (17. 10. 1941), Сталіно⁷ (21. 10. 1941), Харків (25. 10. 1941) та Орджонікідзе⁸ (31. 10. 1941). Після згаданих подій лінія протистояння на цій ділянці Східного фронту стабілізувалася до середини листопада, а після контрудару Червоної армії під Ростовом (17. 11 – 02. 12. 1941) південна ділянка німецько-радянського фронту стабілізувалася надовго. Протистояння противнику в Приазов'ї коштувало Червоній армії ще одного котла в районі Великого Токмака – Маріуполя – Осипенко, де за різними німецькими даними в полон потрапило від 65 тисяч до понад 100 тисяч червоноармійців та офіцерів

⁵ Тут і далі дати подані за виданням: *Освобождение городов: справочник по освобождению городов в период Великой Отечественной войны 1941–1945* / М. Л. Дударенко, Ю. Г. Перечнев, В. Т. Елисеєв и др. Москва: Воениздат, 1985.

⁶ Нині м. Олешки.

⁷ Нині м. Донецьк.

⁸ Нині м. Єнакієве.

(Манштейн Э. фон, 1999, с. 240; Типпельскірх К., 1956, с.195). Деякі сучасні дослідники вважають, що в боях у Приазов'ї Червона армія втратила понад 140 тисяч осіб (Турченко Ф. Г. (ред.), 2013, с. 118).

В історії з поразкою армій Південного фронту досить трагічно виглядає «героїчна» оборона Одеси. Справа в тім, що Окрема Приморська армія, яка на початку серпня 1941 року тримала оборону на Одеському напрямку, 10–11 серпня ударом 4-ї румунської армії була відрізана від основних сил фронту, а після здачі Червоною армією Миколаєва (17. 08. 1941) й Херсона (19. 08. 1941), захисники Одеси були приречені стати героями. Післявоєнна радянська пропаганда перетворила оборону міста на частину героїки і героїчних міфів т. зв. Великої Вітчизняної війни (Вольський С. А. (и др.), 1974).

Досить примітно, що окреслені вище події відбулися влітку та восени 1941 року та за динамікою розгортання безперервно продовжувалися з 6 липня до початку листопада 1941 року. Тобто в межах України фактично це була цілісна літньо-осіння кампанія, результатом якої стало повне подолання судноплавної частини Дніпра – стратегічного рубежу для супротивників. Символічно можна назвати її битвою за Дніпро, хронологічними рамками якої можуть бути 6 липня – 4 листопада 1941 року. Нижня хронологічна межа – це перехід Південно-Західного і Південного фронтів до стратегічної оборони. Для цього, 10 липня 1941 року для корегування ефективного управління обороною обох фронтів було утворено головне командування військ Південно-Західного напрямку на чолі з Маршалом СРСР С. М. Будьонним, якого на цій посаді 13 вересня замінив Маршал СРСР С. К. Тимошенко. Верхньою хронологічною межею може бути 4 листопада 1941 року, коли Червоною армією вдалося стабілізувати фронт на Сіверському Дінці й Міусі.

За характером окреслена кампанія для Червоної армії мала винятково оборонний характер та була провальною. У радянській та пострадянській історіографії т. зв. «Великої Вітчизняної війни» окреслені події літньо-осінньої кампанії 1941 року на материковій частині України були вписані в ряд оборонних операцій, інтерпретації стосовно назв, хронологічних та просторових меж яких упродовж 1950-х – початку 1990-х років неодноразово змінювалися, про що вже йшлося вище в історіографічному огляді.

Це дозволяє нам поглибити ще радянську дискусію, називаючи літньо-осіннє протистояння РСЧА і Вермахту в Україні у 1941 році битвою за Дніпро, яка тривала 122 доби. У її ході повне подолання дніпровського рубежу від Лоева до Херсона тривало з 7 серпня до 4 жовтня 1941 року, тобто 59 діб, що становить половину від усієї кампанії. Для Німеччини перемога в цій кампанії мала велике політичне, соціально-економічне та моральне значення.

З політичних міркувань нацистська пропаганда багато приділила уваги взяттю Києва – столиці УРСР, факт захоплення якої з-поміж окупованих столиць радянських республік був найбільш резонансним з огляду на те, що Київ у російсько-радянській міфотворчості завжди мав статус «матері городов руських», а втрата міста обернулася для радянської сторони величезною трагедією «київського котла». В економічному плані значення здобутої перемоги означало для Німеччини забезпечення її сільськогосподарською продукцією з українських аграрних регіонів та корисними копалинами Криворізько-Нікопольського та Донецького басейнів, насамперед – залізною рудою, марганцем і вугіллям. Нищівна поразка, завдана Червоною армією Вермахтом у липні – жовтні 1941 року на території України, в моральному вимірі для німецьких з'єднань потроїла рівень здобутої ними перемоги.

Для СРСР поразка в літньо-осінній кампанії була настільки ганебною та болючою, що після війни у воєнно-історичних виданнях трагічні події на Правобережжі в районі Умані, на київському напрямку, а також у районі Запоріжжя й Мелітополя, подавалися пунктирно, завуальовано або й зовсім замовчувалися. Хрестоматійними стали лише «72 дні героїчної оборони Києва» та «73 дні героїчної оборони Одеси», якими було «зірвано план блискавичної війни Німеччини проти СРСР».

Отже, виходячи з викладеного вище, маємо підстави констатувати, що складні та динамічні події літа–осені 1941 року, що розгорнулися по обидва береги Дніпра, мали виняткове значення і для Німеччини, і для Радянського Союзу. Якщо СРСР зазнав стратегічної поразки, що обумовила необхідність надможливих мобілізаційних зусиль та пошуку переконливих аргументів у перемовинах з ймовірними партнерами по майбутній антигітлерівській коаліції, то Німеччина спільно з союзниками здобули стратегічну перемогу на початковому етапі бойових дій на Східному фронті Другої світової війни, взявши під контроль не лише практично всю територію УРСР, а й забезпечивши власну продовольчу стабільність та потреби оборонної промисловості в залізній руді, марганцю, нікелю та кам'яному вугіллі. Влітку–восени 1941 року Вермахту вдалося тричі оточити великі радянські угруповання, не дозволивши Червоній армії надовго закріпитися вздовж лінії Дніпра. У цілому кампанія на території України від переходу військ Південно-Західного і Південного фронтів до стратегічної оборони 6 липня 1941 року до відносної стабілізації південного флангу німецько-радянського фронту 4 листопада 1941 року тривала 122 доби, з яких майже половина (59 діб) усього протистояння відбувалося на Дніпрі. Запропоноване бачення подій німецько-радянської літньо-осінньої кампанії 1941 року як битви за Дніпро дозволяє цілісно реконструювати хід протиборства Червоної армії і Вермахту в окреслений час, прив'язавши дії сторін до стратегічного рубежа – повноводного та швидкоплинного Дніпра, подолання або утримання якого дозволяло супротивникам вибудовувати стратегію подальшого ведення війни.

Список літератури

- Б. а., 1987. Итоги дискуссии о стратегических операциях Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. *Военно-исторический журнал*. № 10. 8–24.
- Бажан М. П. (а) (ред.), 1971. Донбаська оборонна операція, 1941. *Радянська енциклопедія історії України*. Т. 2. Київ. 62.
- Бажан М. П. (б) (ред.), 1971. Київська оборонна операція 1941. *Радянська енциклопедія історії України*. Т. 2. Київ. 353.
- Бажан М. П. (с) (ред.), 1971. Одеська оборона 1941. *Радянська енциклопедія історії України*. Т. 3. Київ. 271–273.
- Банников Б., 1976. Черноморский флот в обороне Одессы. *Военно-исторический журнал*. № 9. 29–36.
- Вольский С. А. (и др.), 1974. *73 героических дня: Хроника обороны Одессы в 1941 году*. Одесса.
- Гуркин В. В., 1985. Головин М. И. К вопросу о стратегических операциях Великой Отечественной войны 1941–1945. *Военно-исторический журнал*. № 10, 10–23.
- Гуров А. А., 1988. Боевые действия советских войск на юго-западном направлении в начальный период войны. *Военно-исторический журнал*. № 8. 32–41.
- Лисенко О., 2019. Пилявець Р. Битва за Дніпро у Другій світовій війні: спроба нової концептуальної візії. *Український історичний журнал*. № 4. 88–117.
- Манштейн Э. фон, 1999. *Утерянные победы*. Москва.
- Нуждин О. И., 2011. *Битва под Уманью: трагедия 6-й и 12-й армий (25 июля – 7 августа 1941 г.)*. Екатеринбург.
- Поспелов П. Н. (ред.), 1961. *История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945: в 6-ти т.* Т. 2. Москва.
- Ракицкий А., 1976. Киевская оборонительная операция. *Военно-исторический журнал*. № 8. 124–128.
- Смолій В. А. (ред.), 2010. *Україна в Другій Світовій війні: погляд з XXI століття: У 2-х ч.* Ч. 1. Київ. Типпельскірх К., 1956. *История Второй мировой войны*. Москва.
- Турченко Ф. Г. (ред.), 2013. *Запорізький рахунок Великій війні, 1939–1945*. Запоріжжя.
- Чорний О. В., 2019. Даценко В. В. Командарми, комкори та комдиви Зеленої Брами. *Наукові записки. Серія: Історичні науки. Випуск 24: Зелена Брама. Літо 1941-го: Героїзм і трагедія 6-ї та 12-ї армій*. Кропивницький. 185–230.
- Чорний О. В., 2025а. Дніпро як стратегічний рубіж для Червоної армії і Вермахту у протистоянні на Східному фронті влітку – восени 1941 року. «Борисенківські читання»: *Збірник тез III Всеукраїнської наукової конференції (Київ, 21 листопада 2025 року)*. Київ. 98–102.
- Чорний О. В., 2025б. Німецько-радянське протистояння під Уманню як складова битви за Дніпро 1941 року. *Соціально-економічний і політичний розвиток країн Східної Європи (XVI–XXI ст.): матеріали Всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю (м. Умань, 8 травня 2025 р.)*. Умань, 2025. 159–163.

Olexandr Chorny

THE DNIPRO AS A STRATEGIC LINE IN THE CONFRONTATION BETWEEN THE RED ARMY AND THE WEHRMACHT ON THE EASTERN FRONT IN THE SUMMER–AUTUMN OF 1941

During the Second World War, Ukraine became the scene of fierce battles between the Red Army and the Wehrmacht. The German-Soviet front swept across Ukrainian territory from west to east in 1941–1942, and later in the opposite direction in 1943–1944. In both campaigns, the Dnipro River served as a strategic line for the opposing forces. The author emphasizes that the Dnipro watershed in the German-Soviet confrontation of 1941 was not effectively utilized by Soviet command, which resulted in a series of large-scale tragedies for the Red Army and demonstrated the triumph of the Wehrmacht during the first months of the war against the USSR.

Based on a historiographical review of military-historical events in Ukraine during the summer–autumn of 1941, the researcher concludes that the Red Army's resistance to the advance of German formations to the east did not appear as a clearly structured strategy grounded in intelligence data and the principles of modern military science. The Soviet command failed to exploit the opportunities provided by the Dnipro watershed as a natural obstacle. Furthermore, the defensive operations of the Southwestern Direction armies, which are known in historical scholarship and allegedly carried out in July–October 1941, were later adjusted by Soviet military historians to correspond with the course of events at the front during that period. Emphasizing the losses of the Red Army and the achievements of the Wehrmacht, and taking into account the strategic importance of the Dnipro River as well as the mineral deposits of the Nikopol-Kryvyi Rih and Donets basins for further military operations and the conduct of war, the researcher proposes referring to the summer–autumn campaign on the Eastern Front as the Battle for the Dnipro of 1941, which had an exclusively defensive character for the Red Army and entirely negative consequences.

Key words: *Second World War, Eastern Front, Red Army, Wehrmacht, Dnipro, strategic line, Battle for the Dnipro, Soviet prisoners of war.*

References

- B. a., 1987. Itogi diskussii o strategicheskikh operatsiyakh Velikoy Otechestvennoy voyny 1941–1945 gg. [Results of the discussion on the strategic operations of the Great Patriotic War of 1941–1945]. *Voyenno-istoricheskii zhurnal*. № 10. 8–24. (In Russian).
- Bazhan M. P. (a) (red.), 1971. Donbaska oboronna operatsiya, 1941 [Donbass Defensive Operation, 1941]. *Radyanska entsyklopediya istoriyi Ukrainy*. T. 2. Kyiv. 62. (In Ukrainian).
- Bazhan M. P. (b) (red.), 1971. Kyivska oboronna operatsiya 1941 [Kiev Defensive Operation 1941]. *Radyanska entsyklopediya istoriyi Ukrainy*. T. 2. Kyiv. 353. (In Ukrainian).
- Bazhan M. P. (c) (red.), 1971. Odeska oborona 1941 [Odessa Defense 1941]. *Radyanska entsyklopediya istoriyi Ukrainy*. T. 3. Kyiv. 271–273. (In Ukrainian).
- Bannikov B., 1976. Chernomorskiy flot v oborone Odessy [The Black Sea Fleet in the Defense of Odessa]. *Voyenno-istoricheskii zhurnal*. № 9. 29–36. (In Russian).
- Vol'skiy S. A. (i dr.), 1974. 73 geroicheskikh dnya: Khronika oborony Odessy v 1941 godu [73 Heroic Days: Chronicle of the Defense of Odessa in 1941]. Odessa. (In Russian).
- Gurkin V. V., 1985. Golovin M. I. K voprosu o strategicheskikh operatsiyakh Velikoy Otechestvennoy voyny 1941–1945 [On the Question of Strategic Operations of the Great Patriotic War of 1941–1945]. *Voyenno-istoricheskii zhurnal*. №10. 10–23. (In Russian).
- Gurov A. A., 1988. Boyevyye deystviya sovetskikh voysk na yugo-zapadnom napravlenii v nachal'niy period voyny [Combat Operations of Soviet Troops in the Southwestern Direction during the Initial Period of the War]. *Voyenno-istoricheskii zhurnal*. №8. 32–41. (In Russian).
- Lysenko O., 2019. Pylyavets R. Bytva za Dnipro u Druhiy svitoviy viyni: sprobа novoyi kontseptualnoyi viziyi [The Battle for the Dnieper in World War II: an attempt at a new conceptual vision]. *Ukrayins'kyi istorichnyi zhurnal*. №4. 88–117. (In Ukrainian).
- Manshteyn E. fon, 1999. *Uteryannyye pobedy* [Lost Victories]. Moskva. (In Russian).
- Nuzhdin O. I., 2011. *Bitva pod Uman'yu: tragediya 6-y i 12-y armiy (25 iyulya – 7 avgusta 1941 g.)* [The Battle of Uman: The Tragedy of the 6th and 12th Armies (July 25 – August 7, 1941)]. Yekaterinburg. (In Russian).
- Pospelov P. N. (red.), 1961. *Istoriya Velikoy Otechestvennoy voyny Sovetskogo Soyuzu 1941–1945* [History of the Great Patriotic War of the Soviet Union 1941–1945]: v 6-ti t. T. 2. Moskva. (In Russian).

Rakitskiy A., 1976. Kiyevskaya oboronitel'naya operatsiya [The Kiev Defensive Operation]. *Voyenno-istoricheskiy zhurnal*. №8. 124–128. (In Russian).

Smolii V. A. (red.), 2010. *Ukrayina v Druhiy Svitoviy viyni: pohlyad z XXI stolittya* [Ukraine in the Second World War: a view from the 21st century]: U 2-kh ch. Ch. 1. Kyiv. (In Ukrainian).

Tippel'skirkh K., 1956. *Istoriya Vtoroy mirovoy voyny* [History of the Second World War]. Moskva. (In Russian).

Turchenko F. H. (red.), 2013. *Zaporizkyy rakhunok Velykiy viyni, 1939–1945* [Zaporizhzhia Account of the Great War, 1939–1945]. Zaporizhzhya. (In Ukrainian).

Chornyi O. V., 2019. Datsenko V. V. Komandarmy, komkory ta komdyvy Zelenoyi Bramy [Commanders, commanders and division commanders of the Zelena Brama]. *Naukovi zapysky. Seriya: Istorychni nauky. Vypusk 24: Zelena Brama. Lito 1941-ho: Heroyizm i trahediya 6-yi ta 12-yi armiy*. Kropyvnytskyi. 185–230. (In Ukrainian).

Chornyi O. V., 2025a. Dnipro yak strateichnyy rubizh dlya Chervonoyi armiyi i Vermakhtu u protystoyanni na Skhidnomu fronti vlitku – voseny 1941 roku [Dnipro as a Strategic Frontier for the Red Army and the Wehrmacht in the Confrontation on the Eastern Front in the Summer and Autumn of 1941]. «*Borysenkivski chytannya*»: *Zbirnyk tez III Vseukrayins'koyi naukovoyi konferentsiyi (Kyiv, 21 lystopada 2025 roku)*. Kyiv. 98–102. (In Ukrainian).

Chornyi O. V., 2025b. Nimetsko-radyanske protystoyannya pid Umannyu yak skladova bytvy za Dnipro 1941 roku [German-Soviet Confrontation near Uman as a Component of the Battle for the Dnipro in 1941]. *Sotsialno-ekonomichnyy i politychnyy rozvytok krayin Skhidnoyi Yevropy (XVI – XXI st.): materialy Vseukrayins'koyi naukovoyi konferentsiyi z mizhnarodnoyu uchastyu (Uman, 8 travnya 2025 r.)*. Uman. 2025. 159–163. (In Ukrainian).

Дата першого надходження статті до видання: 12.02.2026

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 18.03.2026

Дата публікації (оприлюднення) статті: 18.05.2026